

Ødekirker på Fyn

44 kirker og kapeller er borte

**Af
Chr. Andersen**

Artiklen giver en samlet oversigt over den skæbne, en række middelalderlige landsbykirker, købstadskirker og katolske kapeller fik ved nedrivning. Når det har kunnet fastslås, følges også bygningsresternes og kirkeinventarets videre anvendelse.

Indledning

Efter det vældige kirkebyggeri i højmiddelalderen med omkring 2.400 gudshuse fulgte en afmatning i senmiddelalderen, hvor flere kirker blev nedlagt end der blev rejst. 1.750 middelalderkirker blev dog tilbage, men 650 var borte, hvad der var flere grunde til. Pesten, der vel bortrev 1/3 af den danske befolkning. Stormfloder i Vestslesvig fjernede mange kirker, hvad også agrarkriser gjorde på magre egne. Axel Bolvig har udregnet, at indtil 1660 var 143 kirker nedrevet, deraf 119 i Jylland og 24 på øerne. Nedlagte købstadskirker og katolske kapeller ikke medregnet.¹

Hvordan kan vi hindre, at værdifulde gamle kirker forsvinder? Fuldstændigt kan kirker ikke sikres. Det er Bjerrebys kirkes nedrivning i 1905 et tragisk eksempel på. Byggefremdrivningsloven 1978 skulle sikre, at bygninger opført før 1536 automatisk er fredet, så der ikke kommer et problem som i England og Holland, hvor mange værdifulde middelalderkirker er ødelagt. Men problemet tilspidses her hjemme. Flere kirker vil gå helt eller delvis ud af brug, enten fordi sogne er for små, kirker ligger for tæt – eller bruges for lidt. Tre ødekirker, Mårup (Vendsyssel), Buderup (Himmerland) og Avnsø, (Sjælland) bliver anvendt til kulturarrangementer.

Nedlagte fynske landsbykirker

Da den katolske kirke lagde stor vægt på messen, kom reformationen i 1536 til at afgøre mange kirkers og kapellers skæbne. Ved kongebud blev 6 fynske landsbykirker nedlagt i 1555, Hjallesø kirke ved gavebrev 1576, resten forsvandt af andre grunde. 15 fynske landsbykirker, 13 købstadskirker og 16 katolske kapeller er borte. Listen er næppe fuldstændig, nye oplysninger kan også fremkomme, ligesom grænsen mellem kapeller og kirker kan være flydende.

Hjallese kirke, Dalum sogn, Odense herred

Ifølge Arild Hvidtfeldt blev Hjallese kirke »Dette år (1183) funderet bisp Simon aff Odense vor Frue Kloster (Dalum Kloster) vdi Ottense og gaff dertil Hællesø (Hjallese) Kircke«. ²

I Hjallese har kirken ligget ved siden af den nye sognekirke, der blev rejst 1983. Det var i Hjallese kirke, Christian III i juli 1534 blev hyldet af den fynske adel. Ved kgl. gavebrev 22/11 1576 tillodes det Jørgen Marsvin at nedbryde kirken og kirkeladen og benytte materialet til opførelse af Hollufgård. ³ Jørgen Marsvins skurkestreg blev delvis gjort godt af datteren Ellen, der lod bygge det fine slotskapel til Holckenhavn. Ved en udgravning i 1980 på kirketomten og kirkegården i Hjallese blev et antal skeletgrave og dele af kirkebygningen afdækket, men ikke totalundersøgt.

Ferritslev. Rolfsted sogn, Åsum herred

I Ferritslev har der tidligere været en kirke, som hørte til Vindinge herred. Ved kongebrev af 7/1 1555 blev det befalet at nedbryde den og henvise sognet til Rolfsted kirke. På udskiftningskortet fra 1794 er markeret et område med en utydelig og kun delvis læsbar påskrift: »Kirk..«. Måske har kirken ligget her. I nærheden af den formodede kirketomt findes et lille anlæg, hvor der ligger to monolitoverligger til romanske vinduer, vist de eneste rester af kirken. Døbefonten skulle efter traditionen være solgt til Tranebjerg kirke. ⁴ Endnu i slutningen af 1700-tallet sås der fundamenter af ruinen. En samtale 2. august 03 med sognepræsten i Tranebjerg fortæller, at døbefonten ikke er kommet til Tranebjerg, som OBM oplyser, men til filialkirken Ørby fra 1904. Granitfont fra den tidligere Ferritslev kirke, Rolfsted sogn, skænket af A. Bartholdy Møller, der da var præst i Onsbjerg, Samsø. Hans far var sognepræst i Rønninge Rolfsted. Den gamle font havde stået hos smeden i Rønninge under nedværdigende forhold, vel brugt som am-

bolt. Smeden solgte den til en gårdejer, som brugte den pynt, i juletiden med grangrene. Han var villig til at sende fonten til Ørby, mod at Bartholdy Møller betalte halvdelen af omkostningerne. ⁵

Øster Egense, Norup sogn, Lunde herred

Egense var i middelalderen eget kirkesogn, men ved klemmebrevet 1555 blev kirkens nedbrydning befalet, og sognet henlægges til Norup. ⁶ Kirken, der blev nedbrudt 1633, synes at have haft tårn. Den lå i byens sydøstlige udkant, hvor tomten sommetider aftegnes ved afgrøderne i den dyrkede mark. I 1931 blev en stor del af fundamenterne ophugget og slået til skærver. ⁷

Ølund, Skeby sogn, Lunde herred

I eller ved Ølund har der i den katolske tid ligget et kapel. Den første præst i sognet efter Reformationen var »hr Knud i Ølund«. ⁸ Endnu findes rester af kapellets munkestensgulv. I skattemandtal fra 1511 nævnes »Præstegården i Ølund.« Muligvis er der ikke tale om en sognekirke – men blot et kapel. Placeringen, kun 700 m fra kysten, tyder på det sidste. ⁹

Agernæs, Krogsbølle sogn, Skam herred

I slutningen af 1500-tallet lod Mourids Podebusk tæt op ved Kørupgård »en ny kirke statelig opbygge«, og til den henvistes menigheden i Agernæs. Efter at Claus Podebusk 1601 havde fået kgl. tilladelse til at nedbryde Agernæs kirke, blev den erstattet af et bedehus, der blev nedlagt 1781. ¹⁰ På udskiftningskortet 1900 er markeret »Kirkegården«. Ifølge lokale folk var der gravsten på stedet endnu omkring 1900. Men kirkegård og tomt er dog ikke med sikkerhed lokaliseret. ^{11,12}

Kørup I, Krogsbølle sogn, Skam herred

Ifølge kongebrev af 9/1 1555 blev kirken

nedbrudt, og sognefolket henvistes til Agernæs kirke.¹³ Et område 700 m vest for Kørup hovedgård hedder Kirke-
marken, og her skønnes Kørup I at have
ligget.¹⁴

Kørup II, Helligåndskirken, Krogsbølle sogn, Skam herred

Den ny Kørup kirke er opført sidst i 1500-
tallet og taget i brug 1602, nedbrudt
omkring 1784. Kirkebygningen er doku-
menteret ved grundtegninger. Dele af
bygningen, der var synlig ved herreds-
berøjsningen 1891, indgår nu i Kørup
hovedgård¹⁵.

Viby, Udby sogn, Vends herred

Viby havde i middelalderen sin egen kir-
ke, der var anneks til Udby. Ifølge
klemmebrev af 1555 skulle kirken imid-
lertid nedbrydes, og sognefolket henvi-
ses til Udby kirke.¹⁶ I 1574 stod der end-
nu betydelige murrester, og der blev gi-
vet tilladelse til at hente materialer til den
»bygfældige« Middelfart kirke. Kirken lå
ved Assensvejen, omtrent midtvejs mel-
lem Viby og Rolund, på et sted, der end-
nu kaldes »Viby kirketoft« eller den gam-
le kirkegård. Skeletter er kommet frem.
Pladsen er siden 1890 fredet ved indheg-
ning og tilplantning, og til anlægget er
bragt kirkens søndrede granitdøbefont,
der en lang tid anvendtes til »hundetrug«
i den nordre gård i Viby, der skal have
været præstegård. I 1890 fundet grund-
sten af kamp, muligvis fra kor og våben-
hus. En romansk figursten, der findes
indmuret i en gård i Udby, og som me-
get minder om tvillingerelieffet i Udby
kirke, hævdes ligesom en sengotisk
apostelfigur af træ (Jacob den Ældre) at
stamme fra Viby kirke. Også de krumhug-
ne apsiskvadre i Udby kirke skal være
hentet i Viby.¹⁷

Finstrup kirke, Diernæs sogn, Søllinge herred

Lidt til venstre for Holstenshus hoved-
bygning på marken uden for parken ses

endnu rester af Finstrup kirke, hvis fun-
dament og lidt af muren afdækkedes i
1870–71. Kirken var et langhus, indven-
dig 21 m langt med senere tilføjet tårn i
vest og korsfløje mod nord og syd. En
forstærkning af korgavlen viser, at der her
var fundament til et messekløkkespil. Et
sagn beretter, at en herremand havde la-
det en hund begrave under højalteret.
Denne vanskæbne skulle være årsag til,
at Finstrup kirke blev nedrevet og Dier-
næs kirke opført. Kirkens romanske
granitdøbefont, der tidligere stod i Hol-
stenhuses have, er 1925 overført til Dier-
næs kirke.¹⁸ Ved en prøvegravning i 1997
blev kun fundet få begravelser, muligvis
har kirken, som antageligt er nedlagt før
1500, fungeret som valfartskirke. Kirke-
ruinen er blotlagt og fredet.¹⁹ Menigheds-
rådsformanden i Diernæs nævner 2/8
2003, at en tid har måske begge kirker
været i brug.

Flenninge kirke, Brahetrolleborg sogn, Søllinge herred

Tidligere var Brahetrolleborg delt i flere
sogne med kirker i Flenninge og Hågerup.
9/1 1555 udgik kongebrev om, at da Flen-
ninge, Hågerup og Krarup »ere icke vden
3 små sogne oc ligge nest op til Holme-
kloster och then stundt, ath vor Muncke
udi forne closter, gjorde the tienesten tiill
forne kircher, och samme sogne icke ere
så formuende athi kunne huer holde en
presst«, skulle Flenninge og Hågerup kir-
ker nedbrydes og stene, tømmer, klok-
ker og andet komme til Holmekloster-
kirke, hvortil Krarup skulle annekeres.²⁰
Nedbrydningen skal være sket i 1569.
Flenninge kirke lå på det sted, som end-
nu kaldes »Gamle kirke« i Flenninge by.
Døbefonten har tidligere stået på en gård
i byen, men er i 1988, ifølge sognepræ-
sten, ført til Brahetrolleborg kirke. På den
gamle kirkegård blev der i begyndelsen
af 1800-tallet gravet grus, hvorved man
stødte på mange skeletter.²¹

Bjerreby kirke ca. år 1900, nedrevet 1905. (Gengivet efter Fyens Stiftsbog 1993)

Hågerup kirke, Brahetrolleborg sogn, Søllinge herred

Hågerup kirke er nedlagt 1555.²² Nedrevet i 1560'erne. Den har vistnok stået på en forhøjning i haven nordøst for gården Grønvang, der indtil 1935 var præstegård, hvor der skal være fundet mункesten og skeletrester.²³

Tårup, Svindinge sogn, Søllinge herred

Sognets ældre kirke, der var indviet til Simon og Judas, skal have ligget på en mark vest for Glorup, kaldet »Kirkeløkke«. Sammen med landsbyen blev den nedrevet af Christoffer Walckendorff, Glorup 1571–78 efter opførelsen af den nye Svindinge kirke.²⁴

Hjulby kirke, Nyborg landsogn, Vindinge herred

Indtil 1500-tallet havde Hjulby sin egen kirke, som var sammenlagt med Gam-

melkirken i Nyborg. Ved kongebrev af 7/8 1528 henlagdes begge kirker til Vor Frue kirkes sognepræst, så længe han levede.²⁵ Ved kongebrev af 7/1 1555 blev Hjulby sogn knyttet til Vor Frue kirke, hvortil sognefolket i Hjulby skulle søge. Hjulby kirke nedlagdes samme år.²⁶ Ved prøvegravning i 1997 er såvel kirkegården som kirketomten afgrænset.²⁷

Gammelkirken, Nyborg sogn, Vindinge herred

I forbindelse med Grevens Fejde 1534–36 blev Gammelkirken nedbrændt. Omkring 1580 blev der fra den nedrevne kirke leveret »grå hugne sten« til Vor Frue kirke. Ved overlægeboligen til sygehuset er fundet menneskeknogler, som kan være fra kirkens kirkegård.²⁸

Bjerreby Kirke, Bjerreby sogn, Sunds herred

Middelalderkirken lå omtrent på samme sted, hvor den nye bygning nu knejser,

på toppen af den bakke, der har givet byen navn: Bjergerby, der med tiden blev Bjerreby. Den romanske kirke har været opført samtidig med øens to andre sognekirker, dvs. i sidste halvdel af det 12. århundrede. Byggematerialerne har været de sædvanlige, mure af rå, kløvet kamp på en smukt profileret sokkel. En stor del af soklen var prydet med arkader af dem, der findes på døbefontens fod. Begge dele blev anvendt igen med samme funktion i den nuværende kirke.²⁹

Nedrivning af Bjerreby kirke for næsten 100 år siden havde et gådefuldt forløb, fra hovedreparation over ombygning til nedrivning og nybygning. Lidt af eventyrdigterens berømte fjer, der blev til 5 høns. Vejen til dens endeligt begyndte beskedent med ønsket om at få mere varme i kirken. Men det mislykkedes, da en prøvefyring med en ny ovn 27. marts 1903 ikke gav varme nok. Var tag eller hvælvinger utætte? En omfattende istandsættelse blev overdraget kgl. Bygningsinspektør J. Vilh. Petersen, Odense. Hans rapport 25. maj 1904 var først beroligende: Hvælvingernes skavanker var ikke værre end ved andre gamle kirker. Men senere i rapporten ringer alarmklokken uheldsvarslenende »Imidlertid er kirkens tilstand langt fra betryggende og ikke uden fare.« J. Vilh. Petersen går videre. Med de stærke hældninger, som ydermurene har, og som trykket indefra stadig vil forøge, kan man ikke være sikker på, at de svage hvælvinger i længden kunne holde sig oppe. I forvejen havde menighedsrådet i et brev til provsten anmodet om et bygningskyndigt syn, da hvælvingerne var meget brøstfældige. Biskop Balslev går endnu videre. Under visitationen 8. maj 1904 skriver han i sognepræstens embedsbog: Kirken er brøstfældig, og der påtænkes en ombygning af den.

Kirkesyndet 20. juni 1904 fastslår efter en erklæring fra ministeriets bygningskyndige konsulenter, at en grundig reparation ville fordre så store byggeforetagender på hele kirken, hvorfor syndet må henstille til kirketiendejeeren at opføre en hel ny kirke.

I månederne juli-september 1904 træffes den endelige beslutning om kirkens ødelæggelse. Da arkitektens overslag over restaurering af den gamle kirke lød på 30.000 kr., bestemte kirkejeeren, stamhuset Thorseng, som dog var under administration, at følge synet og bygge en ny kirke. Nationalmuseet foretog under nedrivningen grundige undersøgelser, som gav spændende resultater: Malerier af Træskomaleren, og det ældste danske romanske glasmaleri, som Nationalmuseet fjernede sammen med en madonnafigur og et kirkeskib. De fleste andre genstande kom over i den nye kirke. Henrik M. Jansen nævner, at Nationalmuseets folk oplevede en næsten euforisk stemning over de fine fund i kirkeruinen. Denne stemning findes ikke i Lars Rasmussen Højtes dagbog, hvor han i bitre vendinger beskrev det besværlige arbejde med at nedbryde murene, der var 3 alen tykke. Alt måtte hugges fra hinanden, sten for sten. Ja, her har være brugt til denne kirkebygning kampesten, voglnæs i hundreder, ja tusinder. Den gamle kirke er jo nedbrudt formedelst brøstfældighed, hedder det efter kirkesyndets bedømmelse, men de mure kunne såmænd have stået i flere, ja mange hundrede år endnu. Således siger folk, alle som har set nedbrydningen. Lars Rasmussen var dog ingen ukritisk beundrer af sin gamle kirke: »En anelig længde havde kirken, den målte udvendig 54 alen. Men dens ydre var alt andet end smukt. Murene var i høj grad skæve, og de mange plumpe støttepiller forbedrede ikke udseendet. Kirkens indre gjorde heller ikke noget lyst og venligt indtryk. Kirkens indre i det hele, langt fra smukt.« Men han savnede den dog. Den sidste gudstjeneste blev holdt 30. april 1905.³⁰ Måske kan man ikke kalde Bjerreby kirke en ødekirke, da en ny blev bygget på ruinen, men den blev dog effektivt nedrevet.

Alle instanser gav grønt lys for kirkeødelæggelsen, måske den sørgeligste i Danmark i 1900-tallet. Størst ansvar havde vel den kgl. bygningsinspektør, der var autoriteten, man lyttede til. Kom han i

en dobbeltrolle, da han i medansvaret for dødsmærkning af den gamle kirke, også kom til at tegne dens efterfølger? I rapporten til Nationalmuseet blev hans bemærkning skæbnsvanger: *Imidlertid er kirkens tilstand lang fra betryggende og ikke uden fare.* Ordene kom til at indvarsle kirkens endeligt – var fjerer, der kom til at vælte Bjerreby kirkes mure!

Købstadkirker

Nationalmuseet har meget grundigt undersøgt alle nedlagte kirker i Odense. Gråbrødre klosterkirke fylder alene over 100 sider! Da jeg næppe kan føje meget nyt til, bliver min opgave i kort form at referere Danmarks Kirker og henvise alle, der vil kende detaljer, til dette hovedværk.

Skt. Albani kirke, Odense sogn, Odense herred

Skt. Alban, som kirken er opkaldt efter, regnes for Englands første martyr, idet han blev halshugget under Diocletian. Albani kirke nævnes første gang omkring 1095 i Tabula Othiniensis og (»Den ældre«) Passio Sancti Kanuti regis et martyris, hvor Knud Helliges død omtales. Værket Danske Kirker antager, at kongen blev dræbt i den ældre trækirke. Kilder omkring 1120 angiver, at kirken, der har været den anden trækirke, lå ved siden af kongsgården. Undersøgelser i 1886 viste, at kirken har ligget nordøst for domkirken. Mellem 1137 og 1143 omtales kirken som sognekirke, efter at den har været under Skt. Knuds kloster. Om trent samtidig er trækirken blevet erstattet af en stenkirke, hvis skæbne blev omskiftelig. Omkring 1200 var kirken bispesæde. I 1538 skete en omlægning af byens klostergods, der blev samlet i Gråbrødre kloster. Det gav Albani kirke dødsstødet. Fire år efter overgives kirken til borgerne til nedrivning. 40 år senere er kirken borte, selv om den er med på Brauns og Hogenbergs kort fra 1593. En

sikrere afbildning er der på domkirkens altertavle, hvor der er en grafitti, der aftegner kirken som langhusbygning med tårn og højt spir.³¹

Nonnebakkens klosterkirke, Odense sogn, Odense herred

Benediktinerne på Nonnebakken nævnes første gang 1180. Klosteret lå inden for vikingeborgens ringvold, hvor der også er fundet fundamenter; men om de stammer fra kirken er usikkert. Inden 1250 flyttede nonnerne til Dalum, hvor der blev bygget en ny klosterkirke, den nuværende sognekirke.³²

Sortebrødrenes klosterkirke, Odense sogn, Odense herred

Sortebrødre kloster nævnes første gang 1252, men formodes at være opført i 2. fjerdedel af 1200-tallet ligesom flere andre af ordenens klostre. Klosteret fik år 1440 afladsbrev, som gav besøgende i klosteret aflad. Kirkens bredde var på ca. 11 m og længden omkring 40 m. Ikke hele kirken er udgravet, men dens størrelse og udformning synes at svare til landets øvrige sortebrødreklostre. I 1540 blev bygninger overdraget til gråbrødrehospital, mens kirken skulle rives ned. Rester af kirken, der udgjorde klostrets sydføj, ligger under den sydlige del af Sortebrødre torv. Der er fundet 800 begravelser i og omkring kirken.³³

Gråbrødre klosterkirke, Odense sogn, Odense herred

Gråbrødre kloster blev oprettet 1279, og 15. august samme år blev den første messe holdt. I 1283 blev kongens to døtre Katrine og Elsebet begravet i kirkens kor. Langhuskirken, der formodentlig er påbegyndt omkring 1300, havde et 3 fag stort kor og et 6 fag langt skib med et sideskib mod syd. I 1343 blev kirken genindviet af biskop Nicolaus. Kong Hans fromme dronning Christine havde en særlig forkærlighed for Odense, hvor hun

Odense gråbrødre kirkes ruiner under nedbrydning d. 11. maj 1817, tegnet af J.H.T. Hanck. Tegningen bærer påskriften »Dagen efter faldt tårnet og slog hospital kirke itu...« (Nationalmuseet)

mest opholdt sig fra 1504 til sin død i 1521. Hun fik kirken overdådigt udstyret, også med Claus Bergs mesterlige altertavle, da gråbrødrekirken skulle være familiens gravplads. Både hun selv, kong Hans og sønnen Christian II og flere andre kongelige fandt her deres sidste hvilested her – troede de; men det skulle gå helt anderledes.

Gråbrødre kirke afløste efter reformationen Skt. Albani kirke som sognekirke, og var nu byens hovedkirke og vel også den skønneste. Men lykken er lunefuld – også for kirker. I 1618 var Gråbrødre kirkes rolle som sognekirke udspillet, da Skt. Knuds kirke blev sognekirke og kom til at give sognet navn. Pengene var få og viljen om mulig endnu mindre. Et lille lift fik kirken som reservekirke, når andre var lukket. Kirken var i brug sidste gang 1801, da Vor Frue kirke blev repareret. Året efter anvendtes kirken til at huse patroner! Nogle få søgte på det sidste at redde Gråbrødre kirke, men alle offentlige instanser vendte tommelfinge-

ren nedad. Heller ikke biskop Peder Hansen protesterede imod ødelæggelsen. Overleveringer om biskoppen synes at pege på, at han var en prælat, hvis visdom og embede ikke søbede af samme fad. I 1805 blev de kongelige begravelser flyttet op til domkirken. Samme år afgjorde kongen, at Gråbrødre kirke skulle nedbrydes. Besøgende har senere fortalt om det bedrøvelige syn, de mødte i kirken under ødelæggelsen, som tegneren J. Hanck med realisme har skildret i flere billeder.

Kirkens inventar blev solgt ved to paradiske auktioner i 1806. Prædikestol, pulpitur, epitafier, ligsten og altertavle blev købslået i vild forvirring. Altertavlen blev af Vor Frue-præsten købt til sin kirke, der senere nødtvungent måtte aflevere den til domkirken. Den senromanske døbefont, der var kommet fra den nedrevne Albani kirke, blev 1590 solgt til Anne (Rønnow) og Erik Hardenberg og kom derefter til Skt. Jørgens kirke, Svendborg. Under en visitats 1599 blev

den registreret af biskop Jacob Madsen: »Den gamle oc store funt, der stod i S. Albans kirke i Othenſce«. Rester af skibet i Gråbrødre kirke ligger under klostrets nuværende sydfløj og den nordlige del af Gråbrødre plads.³⁴

Det var mænd af rationalismens grå ørkentid, der afgjorde Gråbrødre klosterkirkes skæbne. Men det kan ikke undskylde, at denne kirkes ødelæggelse er den styggeste vandalisme, der er bedrevet i Odense – og det siger ikke så lidt.

Skt. Jørgensgårdens kirke, Odense sogn, Odense herred

Spedalsk hospitalet, der lå ved Nyborgvej på hjørnet af Skt. Jørgensgade og Ridehusgade, er nævnt første gang 1291. Hospitalets funktion overgik 1542 til Gråbrødre hospital, mens gravpladsen blev til fattigkirkegård. I 1597 er kirken øde, men endnu i 1700-tallet var der rester. Kirken har formodentlig være en romansk teglstenskirke fra sidste halvdel af 1200-tallet med skib, kor og forlængelse mod vest. Skt. Jørgensgården blev 1980–81 totaludgravet, og mere end 1100 begravelser blev afdækket.³⁵

Helligåndshusets kirke, Odense sogn, Odense herred

Hospitalet med kirke og kirkegård omtales 1437 som nyoprettet. I 1497 blev det kongelige retterting holdt i kirken. 1540 nedlagdes Helligåndshuset, og både i 1592 og 1692 omtales kirken som ruineret. Komplekset har ligget på østsiden af Fisketorvet, men det vides ikke hvor.³⁶

Kapel på Næsbyhoved Slot, Odense sogn, Odense herred

På Næsbyhoved Slot peger flere ting på, at der har været et kapel, selv om det ikke er nævnt i kilderne, men hvordan det så ud, er ukendt. Borganlægget med det eventuelle kapel skal være ødelagt 1534 under Grevens Fejde.³⁷

Skt. Gertruds kapel, Odense sogn, Odense herred

Et kapel viet Skt. Gertrud er hidtil kun nævnt én gang i kilderne. Dronning Christine lod søndag 30. marts 1505 ofre vdi »sancte Gertrudis capelle vden fore Othen(se)«. I en tilføjelse til regnskaberne anføres, at kapellet var »extra muros« (udenfor (byens)mure). Ofringen skete i forbindelse med fejringen af stedets (alterets) indvielse (dedicatio). Tidspunktet for kapellets begyndelse, dets sted og udseende er ukendt.³⁸

Hellig Kors kapel, Odense sogn, Odense herred

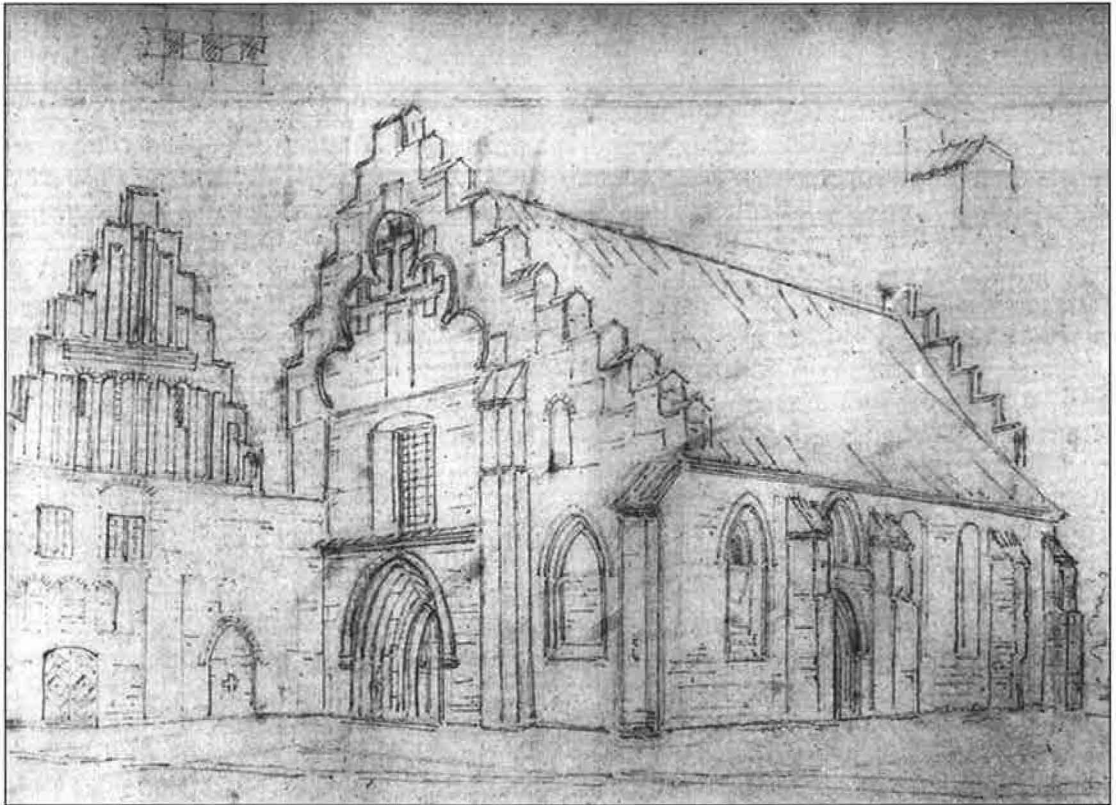
Kapellet, hvis beliggenhed er uvis, kendes kun fra dronning Christines husholdningsregnskaber i forbindelse med en offergave 1506 på festdagen for korsets fund (3. maj).³⁹

Skt. Klare klosterkirke, Odense sogn, Odense herred

Dronning Christine modtog 25. februar 1519 pavens tilladelse til at oprette et kloster af Skt. Claras orden med kirke og klokketårn i en bygning, der tilhørte Christian II. Skønt nonnerne kunne blive også efter Reformationen, havde de 1538 forladt klostret, der blev overdraget superintendenten, (biskoppen). Da den gamle bispegård blev revet ned i 1915, fandt man en overhvelvet kælder til en bygning, der kunne identificeres med det hus, dronning Christine lod opføre 1509, som senere blev kloster. Da den østre del af huset ikke har haft kælder, kan det have været kirkerummet. Bygningsresterne ligger ud for den nuværende bispegård, Klaregade 15.⁴⁰

Skt. Nicolai kirke, Fåborg sogn, Sallinge herred

Fåborg by mageskiftede i 1539 kirken til kongen mod at få Helligåndsklostrets kirke. 20 år efter var Nicolai kirke nedbrudt,

Svendborg gråbrødre kirke, et af den fynske højgotiks mest værdifulde bygningsværker, her skitseret af stiftskonduktør Hanck kort tid inden nedrivningen 1828. (Gengivet efter Årbog for Svendborg og Omegns Museum 1969)

men klokketårnet, der er fra sidste halvdel af 1400-tallet, er bevaret. Kirken var en senromansk tegstenskirke, hvilket fremgår af kirkens vestgavl, som indgår i tårnets østmur. Da en del af skibet blev undersøgt i 1959, kunne der ses sokkel- eller fundamentsten fra kirkens nordmur og fra et nordkapel eller våbenhus, samt begravelser.⁴¹

Vor Frue klosterkirke, Assens sogn, Båg herred

Udenfor byen skal der i middelalderen have ligget et kapel, Helligåndskapellet, nær en hellig kilde. Karmelitterklosterets forgænger Helligåndshuset nævnes i et testamente 1295. Et kapel omtales 1515, hvor karmelitterne overtog bygningerne fra deres værge, provsten af Tofte og Assens. Da klosteret opløstes 1525, skænke-

des det 1530 af kong Frederik I til borgerne i Assens. Ved udgravning har det vist sig, at klosterbygningerne med kirke og kirkegård, der hurtigt er blevet nedbrudt, og arealet anvendt til byggegrunde, har ligget ved Strandgade-Ramsherred.⁴²

Franciskanerkirken i Svendborg

Franciskanerklosteret i Svendborg blev indviet 1236 som et af de første klostre i Danmark, kun 4 år efter at deres munke var kommet til landet. Kirken, der først blev indviet 1361, var en smuk, gotisk bygning med fine detaljer i kalksten og tegl. Gråbrødrene blev under reformationens tidlige fase angrebet hårdt – måske fordi folk ikke brød sig om deres tiggeri. Glemte var de barfodede, grå brødrers iver

efter at fortælle om den mægtige Krist, hvis ry måske ikke var nået ud til alle landets afkroge – trods kong Haralds højstemte ord på monumentet i Jelling.

Skt. Katharinakirke blev aldrig sognekirke, da byen mente at have nok i de to andre kirker, hvis kapellaner betjente klosterkirken ved begravelser og de 10 årlige gudstjenester.⁴³ Kirken forfaldt, da den var dårligt vedligeholdt. I 1751 var der næppe et helt vindue i kirken.

Planer var fremme om at indrette kirken til sygehus; men det glippede. Den 2. april 1828 kom den kongelige tilladelse til at nedbryde kirken, ingen protesterede. Den 28. juli samme år solgtes kirken til lokale folk for 150 rigsdaler; men et senere tilbud udefra på 300 rigsdaler blev accepteret – unægtelig en lav vurdering. Det indvundne beløb skulle anvendes til byens skoler. Selv om gammelt panelværk og en del ligsten kom under hammeren, blev det meste inventar reddet. Et 1,85 m højt krucifiks fra Claus Berg, prædikestolen og altertavlen fik Thurø kirke glæde af. Sidefigurerne til krucifikset, billedstøtter af Maria og Johannes, blev dog ødelagt, fordi C. J. Thomsen, der førte tilsynet, havde erklæret, at »de ere ej vigtige«. Alterpladen af granit blev givet til Skt. Nicolai kirke. En pragtfuld »Abbedstol« og to rækker korstole med plads til 12 munke kom over i Vor Frue kirke. Abbedstolen må være forsvundet i 1848, da Vor Frue kirke blandt meget andet også solgte en middelalderlig munkestol som gammelt ragelse! Den sidste rest af tiggermunkenes værk i Svendborg, prior- eller klostergården og klostrets vestre fløj, blev i 1875 jævnet med jorden, så der blev plads til en ny banegård – alt har sin pris.⁴⁴

Katolske kapeltomter

Fortidens religionsudøvelse skete ofte ved vandløb, søer og kilder, da naturens elementer blev opfattet som guddommelige. Gådefulde klenodier med forbindelse til urtidsofringer som Nydambåden, Solvog-

nen, Dejbjergvognen og Gundestrupkarret, (hvis finder, Jens Sørensen, kaldet »Bette Jens«, jeg har kendt) samt menneskeofre er draget op af vådområder. Hedenske offerkilder blev senere til kristne helligkilder, hvortil mange valfartede for at være nær det guddommelige eller ære den helgen, som stedet havde navn efter. I en senere tid kom de valfartende måske mere for at være i bøn mod sygdomme og tak for helbredelser. Var det blot middelalderlig-naiv overtro? Nej, jeg må tro, at mange blev hjulpet gennem det *levende vand* – ellers ville kildebesøgene hurtigt ophøre. Da biskop Jacob Madsen var ude ved Regissekilden, fandt han efterladte krykker. Der sker underfulde ting i tilværelsen, som ikke kan forklares. Tror man ikke på mirakler, tænker man ikke realistisk. En undersøgelse i 1976 af Regisses kildevand viste en høj koncentration af salte og mineraler – og et stort indhold af fluor. Kunne der måske også have været andet i vandet?

Efter et kildebesøg ønskede mange at blive en tid og meditere, hvad der gav mulighed for at bygge et kapel. I Danmark er der registreret 750 helligkilder, deraf 45 på Fyn. Ved mindst 7 fynske kilder blev der rejst kapeller: Skt. Olufs, Landet sogn, Helligkors, Fåborg, Skt. Anne, Ryslinge, Helligkilde, Gislev, Skt. Mattis Vindinge, Regisse, Frørup og Rødekilde, Herringe.⁴⁵ I værket Danmarks Helligkilder fra 1926 af August F. Schmidt, findes en mængde oplysninger om kilder og kapeller med litteraturhenvisninger, som jeg har nydt godt af. I det følgende omtales især kapellerne og deres endeligt.

Kapeltoften, Voldtofte by, Flemløse sogn, Båg herred

Nationalmuseet gravede i 1914 nordøst for Voldtofte (matr. nr. 8a), hvor der blev afdækket et kampestensfundament (ca. 7 gange 8–9 m), som må stamme fra et middelalderligt hus, der er udvidet som et *kapel*. På østsiden synes det at have haft en smallere tilbygning, koret, mens et

rundt fundament, der skønnes at have været en apsis, blev fjernet et halvt århundrede forinden. Der er ikke iagttaget begravelser. Stedet kaldes »Kapeltoften«, og den bakke, som vejen mellem Flemløse og Voldtofte gennemskærer, kaldes »Kirkebakken«. Matriklen udgør en bebygget gårdtofte. Fundamentets nøjagtige placering kendes ikke.⁴⁶

Hellig Trefoldigheds kapel, Middelfart sogn, Vends herred

I et testamente fra 1507 omtales et Hellig Trefoldighedskapel, der 1565 siges at ligge sønden for Middelfart kirkegård. Ifølge præsteindberetning 1623 havde det en jernbunden dør med årstal 1489, og over døren var indmuret 9 forbryderkranier. I kapellet skal der have stået et alter og et positiv, som blev nedrevet 1667, og materialerne herfra anvendt ved våbenhusets opførelse.⁴⁷

Kappelsbjerg, Middelfart sogn, Vends herred

I testamentet 1507 omtales endvidere et Hellig Kors kapel, formentlig identisk med det kapel, der menes at have ligget på »Kappelsbjerg« ved stranden øst for byen, op til landevejen fra Odense. 1504 lagde dronning Christine almisse i »hellige korsens block vden fore Medelfaar«. ⁴⁸ Placeringen er usikker.

Kappels Mølle, Bogense sogn, Skovby herred

Muligvis har der uden for byen ligget en Skt. Jørgensgård med tilhørende kapel. I et brev fra 1517 gives der tilladelse til anlæg af en vandmølle sydvest for det såkaldte Skt. Jørgens kapel. Syd for Bogense har der ligget en »Cappels marck«. At der har været et kapel er sikkert, om der også har været en tilhørende Skt. Jørgensgård er mere usikkert.⁴⁹

Kappels Mark, Assens sogn, Båg herred

I bymarken nord for landevejen til Odense er der et bynavn, der antyder, at der

har stået et kapel. Efter en senere kilde ses der endnu at have stået en ruin i midten af 1600-tallet. Kapellets eksistens anses for sikker, mens andre spørgsmål omkring kapeller er mere usikre.⁵⁰

Helligkorskilde. Fåborg sogn, Sallinge herred

Ifølge en præsteindberetning fra 1623 har der ved Helligkorskilde øst for Fåborg været et kapel. Resterne af en stensat kilde og et fundament påvist 1916 på ejendommen Svendborgvej 74. I indberetning til Nationalmuseet identificeret af C.M. Schmidt med helligkorskilde. Samme sted var der 1910 fundet et guld-kors fra 1589.⁵¹

Korshavn kapel, Avernakø, Avernakø sogn, Sallinge herred

På østkysten af Korshavn ligger Kapel-odden, hvor der før har stået et kapel, hvori drejboerne holdt gudstjeneste, inden de fik en egen kirke. Kapellets tomt skylledes bort ved stormfloden i 1872. Men i 1957 var endnu hist og her murstensbrokker ved stranden.⁵² Men Frits Raven, tidligere præst på Avernakø, finder det forbløffende, at kapellet skulle have været for drejboerne. Han mener, at drejboerne, når de alligevel var i nærheden af Avernakø, undertiden – altså ikke fast – gik til gudstjeneste der. Men hvem skulle det ensomme kapel ellers betjene? Var der alligevel en menighed? Ja, antager Raven, endda lige uden for døren, de søfarende.⁵³

Skt. Anne kapel, Lørup, Ryslinge sogn, Gudme herred

Ved Lørup lå i middelalderen efter sigende år 1470 et opført meget besøgt valfartskapel, Skt. Anne kapel, hvorved der var en kildebrønd. De syge skal især have ofret lam. En eng ved kapellet, hvor disse lam sattes på græs kaldtes tidligere for »Lammehaven«, nu »Kapelmaen«. I 1589 var kapellet ikke mere i brug, og benyttedes da af Claus Huitfeldt til op-

bevaring af hø. Spiret på kapellet lod Claus Huitfeldt føre til Krumstrup, en klokke til Ryslinge kirke (senere til København). I 1610 nedreves de tilbagestående mure af kapellet, og materialerne anvendtes dels til Krumstrup, dels til Ryslinge kirke.⁵⁴

Sommeren 1979 blev der foretaget en arkæologisk undersøgelse af ruinen for at undgå, at de sidste svage spor af kapellet blev udslettet. Da en 65 m lang søgegrøft blev lagt tværs gennem marken, stødte man på kapellets fundament. Kapellets størrelse overraskede, idet det havde et indvendigt mål på 115 m², der svarer til skibet i en normal landsbykirke. Der var også noget, der med rimelighed kunne tolkes som spor af en tidligere trækirke. I de ældste partier på Krumstrup ses i dag store røde mursten, samt de granithuggede sokkelsten fra kapellet. En lille dolk på 5,5 cm blev fundet i ruinen. Typen dukkede først op i 1500-tallet.⁵⁵ Jacob Madsen noterer i visitatsbogen under Ryslinge: »S. Annes capel i Lørup, muret, var tilløb en stund.« Tilløb må være lig søgning

Regisse kildekapel, Frørup sogn, Vindinge herred

På Frørup mark, sydvest for byen, er der en Regissekilde, der var stærkt besøgt, navnlig ved Skt. Boels messe 17. juni og Skt. Hans aften. Efter sagnet var kilden fremvældet på et sted, hvor Regisses to børn (eller hun selv) blev myrdet. Et Regissekapel, der lå i nærheden, blev mod slutningen af 1500-tallet nedbrudt, men endnu 1914 kunne kapellets form (rektangulært med udbygning på den en langside) skelnes efter grundstenene, som senere er taget op.⁵⁶ I førnævnte »Regissekilde ved Frørup« mener Mogens Bo Henriksen – i modsætning til Trap – at det er usikkert, hvor kapellet har ligget, men at det ser ud til at have været placeret umiddelbart nord for kilden. Biskop Jacob Madsen fortæller, at der blev kastet penge i brønden. Vistnok 1589 var

han sammen med herr Christen, provsten, nede ved kilden, hvor de fandt klude, krykker, hår og hatte.

Skt. Alberts kapel, Rise sogn, Ærø herred

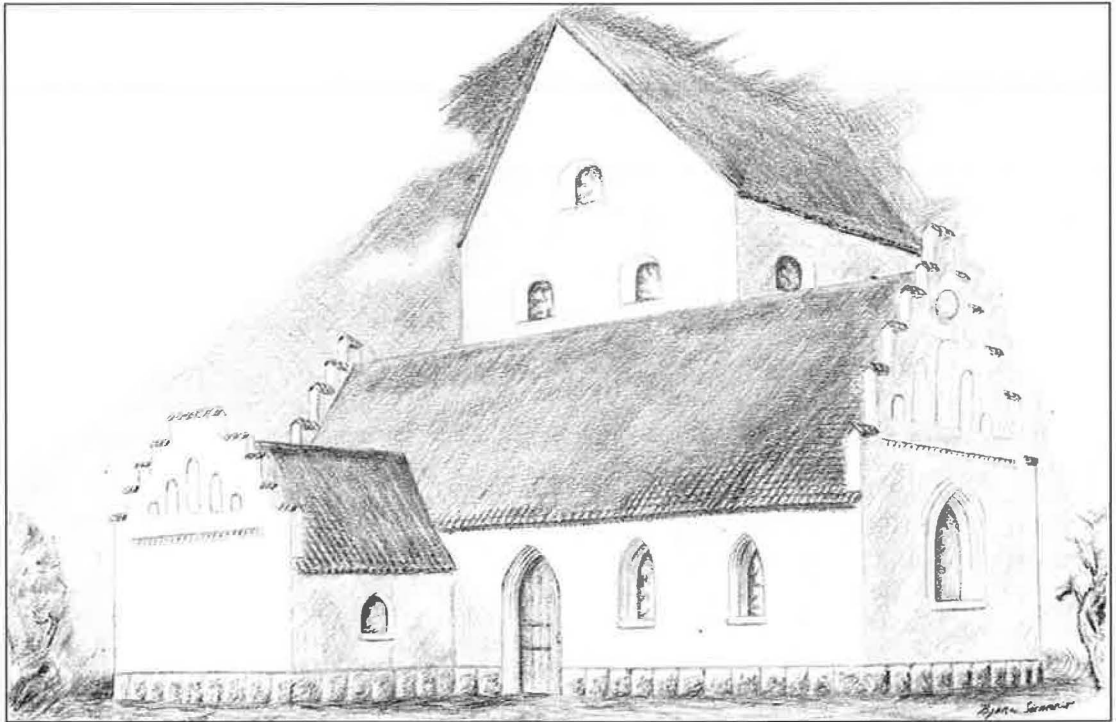
På stranden syd for gården Gråsten ligger »Skt. Alberts Meirhof« eller »Kirkegård«, hvor der efter sagnet har stået en Skt. Alberts kirke, vel et middelalderligt kapel, der har været omgivet af en indiget kirkegård. Der er fundet røde mursten og tagsten på stedet. Havet har imidlertid borttaget det meste af anlægget. Resten er under plov og frembyder ingen forklarende spor.⁵⁷

Gennem grundige arkæologiske undersøgelser i 1995–96 er dog fremkommet mange nye oplysninger. Da der ingen middelalderlig bebyggelse har været, kommer spørgsmålet: »Hvorfor er et kapel rejst på dette afsides sted?« Det skyldes antageligt, at kirken har været en såkaldt gårdkirke knyttet til nærliggende befæstningsanlæg. Kirkens sandsynlige byggherre var ridderen, medlem af Rigsrådet, Laurids Jonsen. Den ældst bevarede omtale er et brev fra 1570 fra dronning Dorothea til sin søn, hertug Hans. To vigtige kilder fra 1838 af friseren Bende Bendsen, der har boet på Ærø, fortæller om kapellets ruiner. Placeringen og udstrækningen af den nedbrudte kirke fremgik af en koncentration af teglfragmenter. Ejeren af parcellen havde foretaget to store rydninger 1817 og 1836.

Skt. Alberts kirke, der var orienteret øst-vest, viste sig at have været en gotisk langskibsbygning med kor og skib gående i et. Kirken har været 17,5 lang og 8 m bred. Ud for korets nordside har der været et sakristi på 1,1–1,75 m². Mod syd var en meget stor sidebygning på 8 gange 7 m. Ud fra møntfund må kirken gå tilbage til 1300.⁵⁸

Vindinge Skt. Matthei kapel, Vindinge sogn og herred

Før den nuværende kirke blev rejst, har

Sankt Albert kirken på Ærø, rekonstruktionstegning af Bjørn Skaarup. (Gengivet efter Jørgen Skaarup: Ærøs Sankt Alberts-kerke og fæstning).

der stået en romansk granitkirke, hvis profilerede kvaderhugne sokkel delvis er genanvendt under det nuværende kor. Dette Skt. Matthei kapel har ligget i eller ved Vindinge kirke. Dette og Skt. Madses kilde, der lå på Kogsbølle mark, blev i ældre tid meget besøgt, især Skt. Hans aften.⁵⁹

Dyrehøj, Sdr. Broby sogn, Sallinge herred

Øverst for Sdr. Broby skal der have ligget et kapel, kaldet Dyrehøj.⁶⁰

Kloset, Lumby sogn, Odense herred

I nærheden af Næsbyhoved (muligvis dog i Lumby sogn) stod der i middelalderen en meget besøgt valfartskirke, Helligtrefoldighedskapellet eller Kloset, som bl.a. blev betænkt med pengegaver af dronning Christine. 1545 blev det nedlagt og skænket til deling mellem Odense, Gråbrødre hospital og Lumby kirke.⁶¹

Skt. Olufs kapel, Landet sogn, Sunds herred

Skt. Olufs kapel nævnt tidligst i 1576, lå ved Skt. Olufs kilde.⁶² I kapellet var der et Skt. Olafsbillede, der blev båret om på marken, når kornet var sået. Sognepræst Didier Gautier oplyser i »Bjerreby kirke«, at da der i 1634 opførtes en tilbygning til Bjerreby kirkes nordside, blev efter sigende anvendt sten fra Skt. Olufs kapel.

Helligkilde, Gislev sogn, Gudme herred

Sydvest for kirken skal der efter et vistnok uhjemlet sagn i middelalderen på de såkaldte kapelagre have stået et kapel, hvorved der var en hellig kilde.⁶³

Rødekilde, Herringe sogn, Sallinge herred

Ifølge præsteindberetning 1623 fandtes på Bjerte mark en hellig kilde.⁶⁴ Også et kapel har der været ved kilden.

De katolske kapeller, der ofte lå ved

kilder, prægede afgørende middelalderens fromhedsliv. Med reformationens åndelige syn, hvor også penge spillede en vigtig rolle, kom der ringeagt over for katolicismen. Sønner forkaster tit forældrenes tanker. Det kan føres videre. Det første, en teologisk professor gør, når han tiltræder sit embede, er at kassere forgængere lærebøger, som måske generationen efter kan genanvende. Det samme gælder kirker, det ses af dronning Dorthæas foragtende bemærkning i brevet 1570: »Afguden Sankt Albert« på Ærø. I modsætning hertil har eftertiden interesseret sig meget for de nedlagte kapeller. Forbud mod valfart og helgendyrkelse fik dødsblokkerne til at ringe over katolicismen små huse. I modsætning til sognekirkerne havde de ikke adgang til tinden, men måtte leve af tilfældige gaver og testamenter. Kirker står for ånd, men penge må der til, ellers dør selv et åndens tempel. Ingen af de katolske kapeller står tilbage. Et synligt minde savnes om de miskendte århundreder i dansk kirkehistorie.

Litteratur og kilder

- Eskild Arentoft: De spedalskes hospital. Odense 1999.
- Robert Egevang og Anders Rehde Nielsen: Faaborg. Guide til byens historie. 1994.
- Didier Gautier: Bjerreby kirke (Tåsinge Årbog 2000)
- Mogens Bo Henriksen: Regisse kilde ved Frørup (Nyborg – før & nu 2002)
- A.R. Idum: En forsvunden kirke på Vestfyn (Aarbog for Odense og Assens Amter 1922)
- Henrik M. Jansen: Af Bjerrebys tragiske skæbne (Fyens Stiftsbog 1993, s. 118-41. Kortere udgave i Årbog for Svendborg & Omegns Museum 1992)
- Frank Jørgensen: Præsteindberetninger til Ole Worm 1623-25. 1974.
- Danmarks Kirker, Odense Amt, hefte 18-19. Forsvundne middelalderkirker i Odense. Herning 2001.
- Hans Krongaard Kristensen: Nedrivning af Klosterkirken i Svendborg (Årbog for Svendborg & Omegns Museum 1996, s. 21-38)
- Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604 ved Jens Rasmussen og Anne Riising. Odense 1995.
- Lauritz Maaløe: Assens gennem 700 år. 1936.
- Niels Oxenvad: Den nedrevne Kørup kirke (Fynske Minder 1975)
- Frits Raven: Korshavn kapel (Fyens Stiftsbog 1971)
- H. F. Rørdam: Danske kirkelove 1-3. 1883-89.
- August F. Schmidt: Danmarks helligkilder. 1926.
- Jørgen Skaarup: Ærøs Sankt Alberts – kirke og fæstning. 1997.
- Sigfred Svane: Danske helligkilder. 1984. [med omfattende litteraturliste]
- J. P. Trap: Danmark. 5. udg. Odense Amt. 1956. Svendborg Amt. 1957.
- Gustav L. Wad: Træk af vandalismen på Fyn (Aarbog for Odense og Assens Amter 1928)

Utrykt oversigt over ødekirker i Odense Bys Museers arkæologiske ansvarsområde (fork. i noter: OBM)

Noter

1. Axel Bolvig: Bondens billeder, 1994, s. 165 ff.
2. OBM 8229. Opdateret 8. januar 2002.
3. Trap, Odense Amt, s. 208.
4. Rørdam 1, s. 401 og 405 f, OBM 9765, Trap, Odense Amt s. 254 f.
5. Poul Nedergaard: Dansk præste- og sognehistorie 1849-1949, bd. 7, Århus Stift.
6. Rørdam 3, s. 242 ff, OBM 9766.
7. Trap, Odense Amt, s. 317.
8. Do. s. 320.
9. OBM 6724.
10. Rørdam 2, s. 99 f, Præsteindberetninger til Ole Worm, s. 93 f.
11. OBM 9767, Trap, Odense Amt s. 343.
12. Kirken er afbildet i Jacob Madsens visitatsbog s. 129.
13. Rørdam 1, s. 400 og 415.
14. OBM 9764, Trap, Odense Amt s. 343.
15. OBM 9768, Trap, Odense Amt s. 343.
16. Rørdam 1, s. 397 f.
17. Trap, Odense Amt s. 442 f.
18. Trap, Svendborg Amt, s. 722.
19. OBM 9886.
20. Rørdam 1, s. 409.
21. Trap, Svendborg Amt, s. 752, OBM 9770.
22. Rørdam 1, s. 409.
23. OBM 9771, Trap, Svendborg Amt s. 752.
24. Do. s. 838, OBM 9772.

25. Trap, Svendborg Amt s. 600 og 628.
26. Rørdam 1, s. 401 og 404 f.
27. OBM 7777.
28. Trap, Svendborg Amt s. 600 og 627, OBM 8457.
29. Gautier: Bjerreby kirke.
30. Henrik M. Jansens artikler. – Rasmus Højtes dagbog (Tåsinge Lokalhistoriske Arkiv)
31. Danmarks Kirker (herefter DK) s. 1730 ff. Kort gengivet i OBM 8541.
32. DK s. 1749 ff, OBM 9331, 9396, 9782.
33. DK s. 1755 ff, OBM 8207
34. DK s. 1769 ff, OBM 8232.
35. DK s. 1877 ff., OBM 8215.
36. DK s. 1885 ff.
37. DK s. 1891 f.
38. DK s. 1893 f.
39. DK s. 1895.
40. DK s. 1896 ff, OBM 9789.
41. OBM 8248, Trap, Svendborg Amt s. 582 f.
42. Trap, Odense Amt s. 190, OBM 8457.
43. Krongaard Kristensen.
44. Wad s. 371 f.
45. Mogens Bo Henriksen.
46. OBM 8464, Trap, Odense Amt s. 497.
47. Trap, Odense Amt s. 159.
48. Do.
49. OBM 8470, Trap, Odense Amt s. 154.
50. OBM 8469, Trap, Odense Amt s. 190.
51. OBM 4591.
52. Trap, Svendborg Amt s. 816.
53. Frits Raven, OBM 7755.
54. Trap, Svendborg Amt s. 832.
55. Do. s. 904
56. Jacob Madsens visitatsbog s. 82.
57. Trap, Svendborg Amt s. 994.
58. Jørgen Skaarup.
59. Trap, Svendborg Amt s. 896.
60. Pontoppidans Atlas IV, s. 7.
61. Trap, Odense Amt, s. 116.
62. Trap, Svendborg Amt s. 712.
63. Do. s. 836.
64. Do. s. 712.

En særlig tak til museumsinspektør Mogens Bo Henriksen for nyt og vigtigt materiale fra Odense Bys Museer, som har været afgørende for denne artikel. Også tak til sognepræst Didier Gautier, Bjerreby, og til Odense Central Bibliotek for hjælpsomhed.